

АЛГОРИТМ АНАЛІЗУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОГО КОНЦЕПТУ

НАТАЛЯ ПЛОТНИКОВА

Український державний університет фінансів і міжнародної торгівлі,
Харків — Україна

ALGORYTM ANALIZY KONCEPTU LINGWOKULTUROLOGICZNEGO

NATALIA PŁOTNIKOVA

Ukraiński Państwowy Uniwersytet Finansów i Handlu Międzynarodowego,
Charków — Ukraina

STRESZCZENIE. W artykule rozpatrywana jest całościowa analiza konceptów, składająca się z trzech etapów: 1) skonstruowanie pola nominatywnego konceptu oraz jego łączliwości nominatywnej; 2) wyodrębnienie i opis elementów strukturalnych konceptu; 3) modelowanie jego struktury.

ALGORITHM OF CULTURAL-LINGUISTIC CONCEPT ANALYSIS

NATALIA PLOTNIKOVA

Ukrainian State University of Finance and International Trade, Kharkiv — Ukraine

ABSTRACT. A complex analysis of concepts has been investigated. The analysis consists of three stages: 1) the formation of a nominative concept field; 2) the determination and description of structural elements; 3) the modelling of its field structure.

Останнім часом у лінгвістичних дослідженнях увага акцентується на окремо взятих різновидах концептів, а розуміння концептів досить варіативне. Оскільки термін „концепт” з'являється у лінгвістичній семантиці завдяки чиннику взаємодії лінгвістики з філософією, психологією, культурною антропологією, то, відповідно, „концепт розглядається у різних векторах, у межах яких виділяють численні дефініції разом із цілими комплексами специфічних конкретизаторів”¹, тому можна виділити кілька підходів до інтерпретації концепту, що докладно розглянуті в працях О. Бунєєвої, С. Дроздової, В. Іващенко, В. Карасика, Т. Космеди, А. Костіна, Ж. Краснобаєвої-Чорної, В. Маслової, Т. Монахової, І. Палашевської, О. Прохвачової, Н. Слухай, Тянь Цзюнь, О. Цапок. Запропоновані науковцями підходи не вичерпують поняття „концепт”, але дають змогу глибше пізнати його природу. Слід визнати, що всі наявні теорії виступають як перехресні, співвіднесені, однак вони є комплексними, тому, зробивши огляд теоретичної літератури, робимо висновок, що осмислення природи концептів можливе тільки за міжпредметного, комплексного підходу, розробка структури якого є метою цієї розвідки.

У працях сучасних науковців такий підхід отримав різні, проте синонімічні назви: універсальний (О. Мальцева, О. Прохвачова), комплексний (О. Клименко, О. Мальцева, Т. Монахова, О. Прохвачова), диференційний (О. Тря-

¹ Ж. В. Краснобаєва-Чорна, *Інтегральний підхід до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурологічний вектори)*, [в:] „Лінгвістичні студії”, Донецьк, 2006, вип. 14, с. 27.

пицина), інтегративний / інтегральний (М. Агієнко, О. Бабаєва, В. Карасик, Ж. Краснобаєва-Чорна, І. Палашевська). Безперечно, дослідити концепти можна лише інтегруючи знання і методи багатьох наук, тому називаємо такий підхід інтегративним. Уперше *інтегративний підхід* до розуміння концепту був запропонований С. Ляпіним². Представники Волгоградської лінгвістичної школи теж дотримуються цього підходу, зокрема Г. Слишкін наголошує, що концепт є „одиноцею, що пов'язує наукові дослідження в галузі культури, свідомості та мови, оскільки він належить свідомості, детермінується культурою та опредмечується в мові”³. З огляду на те, що представники інтегративного підходу підкреслюють наявність культурної складової концепту, актуальність теми зумовлена необхідністю розробки повної структури аналізу саме лінгвокультурного концепту.

Для того, щоб отримати повне уявлення про концепт, недостатньо вказати на його основні параметри, оскільки повне уявлення про концепт можна отримати, проаналізувавши його виникнення та динаміку розвитку всіх проєкцій семантичного простору. Детально дослідити концепт можна за допомогою методики концептуального аналізу, що набула значної популярності в сучасних розвідках та є надійним інструментом виявлення походження деяких важливих термінів сучасної культури. Як зазначає Т. Космеда, „слід наголосити на неоднозначності, що виникла при використанні термінологічного словосполучення „концептуальний аналіз” у сучасному лінгвістичному обігу”⁴. Уперше на цей факт звернула увагу С. Нікітіна, порівн.: „Словосполучення „концептуальний аналіз” може означати аналіз концептів і певний спосіб їх дослідження, а саме аналіз за допомогою концептів або аналіз, що має своїми граничними одиницями концепти, на відміну від елементарних семантичних ознак під час компонентного аналізу”⁵. Зауважимо, що в цій розвідці концептуальний аналіз — це дослідження, для якого концепт є об'єктом аналізу.

Під час концептуального аналізу використання тих або тих методів, методик, прийомів та способів дослідження залежить не лише від складності концепту, але й від мети та завдань, що їх ставить перед собою дослідник, а також від характеру лінгвістичних джерел, що становлять матеріал дослідження. Відповідно, в сучасній науковій літературі репрезентовано декілька методик концептуального аналізу, пріоритетними серед яких є теорія фреймів, теорія семантико-когнітивного поля, теорія метафори та лінгвокультурологічні теорії В. Карасика і С. Воркачова.

Перегляд чинних методик концептуального аналізу дав змогу зробити узагальнення: попри їхні розбіжності, всі вони спираються на однакові дослідницькі процедури — етимологічний аналіз, компонентний аналіз, контекстуальний аналіз та інтерв'ювання, тому, враховуючи постульований інтегративний підхід, у процесі аналізу лінгвокультурного концепту пропонуємо використовувати комплексну методику, спрямовану на висвітлення різних аспектів концепту, основні етапи якої мають такий вигляд:

² С. Х. Ляпин, *Концептология: к становлению подхода*, [в:] *Концепты. Научные труды Центроконцепта*, Архангельск 1997, вып. 1, с. 19.

³ Г. Г. Слишкін, *От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе*, Москва 2000, с. 9.

⁴ Т. Космеда, *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки*, Львів 2000, с. 136.

⁵ С. Е. Нікітіна, *О концептуальном анализе в народной культуре*, [в:] *Логический анализ языка: культурные концепты*, Москва 1991, с. 117.

І. **Побудова номінативного поля концепту та встановлення його номінативної щільності.** Концепт „може бути описаний через аналіз засобів його мовної об’єктивності”⁶. Оскільки концепт „розсіяний” у мовних знаках, що його об’єктивують, то заради побудови структури концепту, на думку М. Піменової, „треба дослідити весь мовний корпус, що ним репрезентується концепт”⁷. Сукупність мовних засобів, що об’єктивують концепт у конкретний період розвитку суспільства, З. Попова та Й. Стернін визначають як **номінативне поле концепту**⁸.

Номінативне поле концепту культури будуємо шляхом суцільної вибірки мовних репрезентантів концепту з енциклопедичних, етимологічних, культурологічних, міфологічних, тлумачних та церковних словників, оскільки словники репрезентують усю сукупність знань людини про світ; словникові дефініції містять вербалізовані людські уявлення, поняття, концепти, що з них складається сама сутність картини світу, а також з етнографічних джерел, що в них засобами мовного вираження описані певні явища культури. У запропонованій структурі аналізу до номінативного поля відносимо лише прямі номінації концепту, їхні синоніми та деривати.

Як зазначають З. Попова та Й. Стернін, наявність великої кількості номінацій того чи того концепту свідчить про високу номінативну щільність даного фрагменту мовної системи, що відображає актуальність вербалізованого концепту в народній свідомості. Термін „**номінативна щільність**” увів В. Карасик, який під цим поняттям розуміє ступінь детальності мовної репрезентації конкретного концептуального простору, тобто деталізацію „позначуваного фрагмента реальності, множинне варіативне позначення та складні смислові відтінки позначуваного”⁹.

Вираховуючи номінативну щільність концептів, науковці замість кількісних показників уживають прикметники *висока* та *низька*¹⁰, але попри те, що номінативна щільність є досить відносним показником, уважаємо, що точніше і правомірніше було би її визначати в цифровому еквіваленті. Цифровий еквівалент пропонуємо називати коефіцієнтом номінативної щільності. Під **коефіцієнтом номінативної щільності** розуміємо *числовий показник об’єму номінативного поля концепту*. Коефіцієнт номінативної щільності обчислюємо за формулою $Q_{nd} = NF_c : NF_{mcs}$, де Q_{nd} — це коефіцієнт номінативної щільності, NF_c — загальна кількість одиниць номінативного поля концепту, NF_{mcs} — загальна кількість одиниць номінативного поля того концептополя, до якого належить концепт.

ІІ. **Виділення та опис структурних елементів концепту.** Згідно із методикою аналізу культурних концептів Ю. Степанова в структурі концепту виділяємо дві складові — культурну та поняттєву¹¹.

1. *Культурна складова концепту* містить три шари: історичний, етимологічний та актуальний, що охоплюють сукупність діахронічно перемінних та сталих семантичних характеристик і способів вербалізації.

⁶ З. Д. Попова, И. А. Стернин, *Когнитивная лингвистика*, Москва 2007, с. 66.

⁷ М. В. Пименова, *Предисловие*, [в:] *Введение в когнитивную лингвистику*, Кемерово 2004, с. 9.

⁸ З. Д. Попова, И. А. Стернин, *Указан. работа*, с. 66.

⁹ В. И. Карасик, *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*, Волгоград 2002, с. 136.

¹⁰ З. Д. Попова, И. А. Стернин, *Указан. работа*, с. 147.

¹¹ Ю. С. Степанов, *Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования*, Москва 1997, с. 41.

А. *Історичний шар*. У історичному шарі концепту на матеріалах етнографічних джерел, енциклопедичних, міфологічних та церковних словників описуємо та аналізуємо конкретне явище в усіх його виявах. Мета цих процедур — довести, що згадане явище є концептом української культури, що може не вживатися поза межами певного концептополя або може набувати специфічних рис, якщо належить до універсальних концептів.

Б. *Актуальний шар*. Ураховуючи те, що концепти мають мовне вираження, і, відповідно, підлягають семантичному аналізу, а парадигматичний аспект є складовою частиною семантичного аналізу лексики, метою дослідження актуального шару концепту є аналіз лексичних та словотвірних ознак його мовних репрезентантів.

а) *лексичні ознаки*. Лінгвістичний аспект дослідження передбачає як розгляд основної номінації концепту, так і її синонімів, оскільки світогляд мовця як індивіда може відображати те ж саме поняття по-різному і називати його також по-різному. Основну номінацію концепту виявляємо шляхом структурування наявних лексем у синонімічні ряди, супроводжуючи цей процес виділенням домінанти ряду, яку і визнаємо назвою концепту.

б) *словотвірні ознаки*. За свідченням О. Іпанової, „концепт закладений не у слові, а у корені слова та реалізується у всій словотвірній парадигмі”¹². Отже, актуальним постає аналіз усіх лексем, що є спільнокореновими із основним мовним репрезентантом конкретного концепту. Метою цього комплексного словотвірного аналізу є встановлення факту приналежності конкретного деривата до номінативного поля відповідного концепту, тобто виявлення складу та частотності словотвірної парадигми, що дає змогу детальніше описувати концепти. Першим етапом такого аналізу є виявлення форманта та словотвірного типу. Другий етап — визначення способу словотворення. Третій — встановлення типу словотворення.

В. *Етимологічний шар*. Детальний аналіз концепту передбачає встановлення етимології позначуваного знака — імені концепту. Для встановлення внутрішньої форми в дослідженні послуговуємось етимологічним лексикографічним описом засобів мовного вираження концептів, що сприяє аналізу етимологічного шару концепту та дає змогу визначити не лише первинний смисл досліджуваних лексем, але й прослідкувати розвиток концептів у діяхронії та встановити механізм їх формування.

II. *Поняттєва складова концепту*. Поняттєву складову концепту „виявляють шляхом аналізу значень слова — основного репрезентанта концепту”, тобто „на цьому етапі застосовують метод опису концепту за допомогою словникових значень слів-репрезентантів концептів”¹³. Методом дослідження словникових дефініцій є компонентний аналіз, суть якого полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти — семи. На думку Л. Лисиченко, „за градацією сем у всякому лексичному угрупованні (...) виділяються архісеми, гіперсеми й гіпосеми”¹⁴. Оскільки метою диференціації сем є групування синонімів у синонімічні ряди, виділяємо **архісему** — *спільну ознаку, що об'єднує синоніми*¹⁵. З метою встановлення домінант цих синонімічних рядів, тобто імен

¹² О. А. Ипанова, *Жизнь*, [в:] *Антология концептов*, в 5 тт., Москва, 2007, тт. 1–2, с. 358.

¹³ М. И. Агиенко, *Правда и Истина*, [в:] *Антология концептов*: в 5 тт., Волгоград 2006, т. 3, с. 124.

¹⁴ Л. А. Лисиченко, *Лексико-семантична система української мови*, Харків 1997, с. 90.

¹⁵ Там само, с. 89.

виокремлених концептів, у семантичних структурах синонімів виділяємо **гіпосеми** — „семи, що відрізняють значення синонімів”¹⁶.

Ураховуючи, що засоби мовного вираження концептів часто є полісемантами, акцентуємо увагу на їхній семантичній структурі. Семантична структура полісеманта встановлюється шляхом виявлення у тлумачних словниках його лексико-семантичних варіантів (ЛСВ). Метою вичленовування ЛСВ у семантичних структурах лексем є доведення наявності в цих лексем значення, що вказує на їхню приналежність до конкретного концептополя, а також виявлення смислових елементів як складників концептуальних структур концептів, що об’єктивуються згаданими лексемами.

III. Моделювання польової структури концепту. Кожний концепт відповідає фрагменту концептуальної системи, що репрезентує певну предметну галузь, тобто концептуальну сферу, тотожну тематичному полю, на позначення якої А. Приходько вживає термін концептополе. Розподіляючи концептополя на концептополе макро- і мікрорівня, А. Приходько до перших відніс ті, що включають множину концептів, у той час, як концептополе мікрорівня „можна умовно вважати ідіополем окремо взятого концепту”¹⁷. Визнаючи польову структуру концепту, погоджуємось із З. Поповою та Й. Стерніним, які зазначають, що „польовий опис робиться з опорою на дані про яскравість, актуальність тих чи тих когнітивних ознак у структурі концепту”¹⁸. Представники Воронежської та Кемеровської російських лінгвоконцептологічних шкіл називають ознакою або когнітивною ознакою найменшу одиницю концепту. Розмірковуючи про концепт як зміст поняття й смисл (а частіше комплекс смислів) слова, Т. Космеда під смислом також розуміє найменшу одиницю концепту. Оскільки когнітивний та етноконцепти складаються з атомів смислу, або комплексу смислів, то на позначення найелементарнішої одиниці лінгвокультурного концепту вживаємо словосполучення **смысловий елемент** або **компонент смислу**. Якщо, згідно з концепцією М. Піменової, структура концепту — це сукупність узагальнених ознак, необхідних та достатніх для ідентифікації предмета чи явища як фрагменту мовної картини світу, то концептуальна структура лінгвокультурного концепту — це сукупність смислових елементів.

Польова організація концепту — це ієрархія смислових елементів, що складається „з ядра і різних зон периферії у структурі концепту”¹⁹. У структурі концепту виділяємо ядро, приядерну зону та периферію. Реконструкція концептуальної структури реалізується шляхом найповнішого виявлення смислових елементів. З огляду на те, що „ядро концептів складають найголовніші, актуальні ознаки”²⁰, зазначимо, що „в ядерну зону концепту входять поняттєва складова, репрезентована узагальненою інформацією про об’єкт, та знакова складова, що виражена ім’ям концепту”²¹. Поняттєву складову досліджують шляхом вичленовування та опису сем, зокрема „семи, що збігаються або близькі за змістом, що були виокремлені в одиницях номінативного поля концепту,

¹⁶ Там само, с. 73.

¹⁷ А. М. Приходько, *Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики*, Запоріжжя 2008, с. 214.

¹⁸ З. Д. Попова, И. А. Стернин, *Указан. работа*, Москва 2007, с. 214.

¹⁹ Там само, с. 290.

²⁰ Н. Ю. Моспанова, *Добро и зло*, [в:] *Антология концептов*, в 5 тт., Волгоград 2005–2008, т. 3, с. 53.

²¹ Т. Ю. Передриенко, *Бог и дьявол*, [в:] *Антология концептов*: в 5 тт., Волгоград 2005–2008, т. 3, с. 168.

узагальнюються, тобто зводяться до однієї ознаки, та інтерпретуються як єдина когнітивна ознака концепту²². Щодо приядерної зони, то вона складається із суттєвих, але не основних уявлень, а перефрїрїїні елементи становлять власне зміст інших концептів²³. До приядерної та периферїїної зон входять смислові елементи культурної складової концепту, що так само, як і когнітивні ознаки, що отримані з різних джерел „шляхом когнітивної інтерпретації значень”²⁴ засобів мовного опису конкретних явищ, уніфікуються, тобто отримують лаконічне формулювання. Підсумком моделювання польової організації концепту в межах лїнгвоконцептологічного дослідження є „словесна та графічна репрезентація змісту концепту у вигляді польової структури”²⁵.

Запропонована методика комплексного аналізу концептів може бути використана для вивчення лїнгвокультурних концептів, що сьогодні є перспективним, оскільки простежуємо помітне посилення уваги до національної культурної самобутності кожної лїнгвоспільноти.

²² З. Д. Попова, И. А. Стернин, *Указан. работа*, с. 201.

²³ Н. Ю. Моспанова, *Указан. работа*, с. 53.

²⁴ З. Д. Попова, И. А. Стернин, *Указан. работа*, с. 270.

²⁵ Там само, с. 215.